

Krauze-Karpińska J.

EMIGRACYJNI BADACZE DAWNEJ LITERATURY

Streszczenie. Komunikat przedstawia sylwetki polskich literaturoznawców, którzy z różnych powodów: wybuchu II wojny światowej, powojennego zniewolenie przez ustrój komunistyczny, czy antysemickiej nagonki 1968 roku zmuszeni byli do opuszczenia Polski. Pokróćce omówiono dorobek takich uczonych jak Stanisław Kot, Waclaw Lednicki, Józef Trypućko, Wiktor Weintraub, Jadwiga Maurer, Rachmiel Brandwajn and Jan Kott, zwracając uwagę na istotne fakty, iż kontynuując prace badawcze poza granicami kraju przyczynili się oni do wykształcenia wielu zagranicznych znawców literatur słowiańskich, a także zyskali szerszą perspektywę porównawczą dla własnych naukowych dokonań.

Słowa kluczowe: badacze literatury, literatura polska, emigracja, wiek XX.

Nota o autorze: Krauze-Karpińska Joanna, doktor, adiunkt, kierownik Pracowni Literatury Renesansu i Baroku, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.

E-mail: joanna.krauze-karpinska@ibl.waw.pl

Krauze-Karpińska J.

EMIGRANT RESEARCHERS OF OLD LITERATURE

Abstract. In the geopolitical area of Eastern and Central Europe 20th century was a period of unwilling and unplanned migration of huge numbers of individuals, groups of people, societies or even whole nations, and the displacement of borders and states. Two destructive wars, two totalitarian systems fighting against each other forced millions of human beings to change the place of living. Especially the experience of the World War II settled the fate of many people in the region and caused several waves of political emigration. The author uses the term 'old literature' in broad sense, including also 19th century literary output, as for the big number of young researchers this period of history seems to be a very old one.

Among the Polish refugees fleeing the country in various times and circumstances there were also politicians, soldiers, artist, writers, people of culture and scholars. The article presents and reminds of some Polish researchers of literature who had to change their country of living by political reasons, but did not abandon their research.

The first group of emigrants formed those who left Poland short before or during the world war II. Some of them worked as professors at west European universities, an decided not to returned into the country occupied by Germans or emigrated with Polish Government, others get in Western Europe leaving Soviet Union with the Polish army formed by general Anders. They continued scholar work abroad and took part in formation of several new generations of researchers in Slavonic literature. Another wave of emigration took place after the war, in late 40. and included mainly Polish citizens of Jewish origin who in spite of surviving the holocaust and returning home decided to leave Poland for fear of communism. A numerous emigration of Polish Jews was also provoked by communist government of Poland in march 1968. The author presents briefly the silhouettes of such scholars as Stanisław Kot, Waclaw Lednicki, Józef Trypućko, Wiktor Weintraub, Jadwiga Maurer, Rachmiel Brandwajn and Jan Kott.

The situation of 20th century Polish emigrants seems very similar to that of 19th and also represents the common experience of many Eastern and Central European countries and societies. Losing the homeland scholars of these countries also lost the close contact with their cultural roots, but on the other hand they gained a wider glance, distanced outlook of national literature and art and common platform of dialog and confrontation. Many times the foreign Universities, where they found the possibility to provide their research and meet the representative émigrés of other nations, became for them such places as Collège de France for Adam Mickiewicz and constitute the space where they all could meet together without mutual distrust and give lectures about Slavonic literature and culture for German, British of American students, inspiring them to pursue studies in Slavonic philology.

Key words: researchers in literature, Polish literature, emigration, 20th century.

Information about author: Krauze-Karpińska Joanna, doctor, assistant professor, head of the department of Renaissance and Baroque literature, The Institute of Literary Research of the Polish Academy of Sciences.

E-mail: joanna.krauze-karpinska@ibl.waw.pl

Краузе-Карпінська Й.

ЕМІГРАЦІЙНІ ДОСЛІДНИКИ ДАВНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. Стаття представляє силуетки польських літературознавців, які з різних причин — окупація часів II Світової війни, повоєнне поневолення комуністичним режимом, антисемітські кампанії 1968 року — були змушені залишити Польщу. Коротко описано доробок таких учених, як Станіслав Кот, Вацлав Ледницький, Юзеф Трипуцько, Віктор Вайнтрауб, Ядвіга Маурер, Рахмель Брандвайн і Ян Котт. Підкреслено, що вони продовжували дослідницьку роботу за межами країни і зробили значний внесок у підготовку великої кількості іноземних знавців слов'янських літератур, а також отримали широку порівняльну перспективу для власних наукових звершень.

Ключові слова: дослідники літератури, польська література, еміграція, XX століття.

Інформація про автора: Краузе-Карпінська Йоанна, доктор, ад'юнкт, керівник відділу літератури Ренесансу і бароко, Інститут літературних досліджень Польської Академії Наук.

Електронна адреса: joanna.krauze-karpinska@ibl.waw.pl

Wiek XX to dla naszego obszaru geopolitycznego (a w gruncie rzeczy i dla całej Europy) czasy niechcianych i nieplanowanych, a często dramatycznych przemieszczeń i przesunięć ludzi i granic, jednostek, narodów i państw. Dwie wyniszczające wojny, dwa zwalczające się nawzajem totalitaryzmy, wreszcie wewnętrzna konflikty polityczne zmusiły wielu ludzi do zmiany miejsc życia. W przypadku Polski decydujące znaczenie w tym względzie miała II wojna światowa; kolejne fale emigracyjne stanowiły bezpośrednie lub pośrednie jej konsekwencje. Wśród opuszczających kraj byli pisarze i artyści, ludzie polityki i kultury, w tym także historycy i historycy literatury. Mój komunikat ma przypomnieć sylwetki kilkorga z nich. Pojęcie „literatura dawna” rozszerzam tu również na wiek XIX, gdyż dla coraz młodszych osób zgłębiających jej tajniki jest on już bardzo zamierzchłą przeszłością.

Stanisław Kot [4, t.4, s.295-299], absolwent Uniwersytetu Lwowskiego, gdzie studiował filologię polską i historię opuścił kraj w 1939 r. Urodzony w 1885 był już przed II wojną badaczem znanym i uznanym, prowadził szeroko zakrojone prace z zakresu historii kultury. Jako profesor na Uniwersytecie Jagiellońskim zorganizował przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Komisję do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce, którą przez lata kierował. Zainicjował, sformułował założenia i redagował ukazującą się do dziś serię wydawniczą „Biblioteka Narodowa”. Powołany przez Towarzystwo do Badania Dziejów Reformacji w Polsce do redagowania organu pt. „Reformacja w Polsce” wydawał to czasopismo do wybuchu II wojny światowej, po wojnie zostało ono reaktywowane pod zmienionym nieco tytułem „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” i ukazuje się do dziś jako jeden z

najważniejszych periodyków poświęconych dawnej historii, kulturze i literaturze. Do jego przedwojennych uczniów należeli tej klasy uczeni, co historyk Henryk Barycz, wybitna znawczyni dawnej książki Alodia Kawecka-Gryczowa, Kazimierz Lepszy związany od początków jego istnienia z *Polskim słownikiem biograficznym* (jego drugi redaktor naczelny), czy Wiktor Weintraub emigracyjny badacz polskiej literatury dawnej (o którym będzie jeszcze mowa).

Badania naukowe łączył Stanisław Kot z aktywną działalnością polityczno-społeczną jako członek Stronnictwa Ludowego. W 1939 r., jak większość przywódców naszego kraju, przedostał się do Rumunii, a następnie do Francji; wówczas wszedł w skład emigracyjnego rządu Władysława Sikorskiego. Po Kapitularcji Francji i ewakuacji do Londynu uczestniczył w powołaniu do życia takich instytucji na uchodźctwie jak Fundusz Kultury Narodowej i czy Instytut Kultury Polskiej w Nowym Jorku. W warunkach wojennych, w 1941 r. otrzymał doktorat honoris causa uniwersytetu w Oxfordzie i w tym samym roku został powołany na stanowisko ambasadora polski w Moskwie. Jako minister stanu rządu emigracyjnego do spraw polskich na bliskim wschodzie przebywał później kolejno w Teheranie, Jerozolimie i Kairze. Po zakończeniu wojny na krótko powrócił do kraju, aby dołączyć do swego partyjnego kolegi Stanisława Mikołajczyka; wkrótce powołany został na stanowisko ambasadora w Rzymie. Urząd ten opuścił w 1949 r. i pozostał na emigracji, najpierw w Paryżu a potem w Londynie. Powrócił do pracy naukowej: publikował w wielu czasopismach zagranicznych („Revue des Études Slaves”, „Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance” czy „Oxford Slavonic Papers”), uczestniczył w kongresach, w 1953 r. został stypendystą Fundacji

Rockefellera w Nowym Jorku. Był członkiem takich instytucji jak Włoska Akademia Nauk w Rzymie, Towarzystwo Hugona Grotiusa w Hadze czy Ukraińskie Towarzystwo Naukowe im. T. Szewczenki w Paryżu. Zmarł w 1975 r.

Wacław Lednicki [4, t.5, s.32-37] urodzony w 1895 r. w Moskwie. Studiował na wydziale filologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, następnie na Uniwersytecie Moskiewskim, gdzie specjalizował się w literaturze francuskiej. Po rewolucji w Rosji przeniósł się do Polski, gdzie w 1922 otrzymał doktorat, a następnie w 1928 profesurę na UJ, prowadząc jedyną w Polsce katedrę literatury rosyjskiej. Wcześniej, w 1926, uzyskał habilitację na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Od 1926 wykładał na uniwersytecie w Brukseli, gdzie od 1932 roku na mocy porozumienia pomiędzy rządami polskim i belgijskim przez trzy miesiące w roku wykładał historię literatury słowiańskiej. W 1940 roku wyjechał z okupowanego przez Niemców Krakowa do Brukseli (Belgia była wtedy krajem neutralnym), gdzie był nadal profesorem. Następnie po zaatakowaniu przez Niemcy Belgii i Francji, Lednicki wyjechał z Brukseli przez Francję, Hiszpanię i Portugalię do USA. W latach 1940-1944 był profesorem literatury Uniwersytetu Harvarda, a w latach 1944-1962 Uniwersytetu Kalifornijskiego w Berkeley, współzałożycielem Polskiego Instytutu Naukowego w Nowym Jorku członkiem założycielem Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie, uczestnikiem V Kongresu Paneuropy w Nowym Jorku. W okresie międzywojennym publikował m.in. w „Wiadomościach Literackich”, a po wojnie w emigracyjnych „Wiadomościach”. W pracy naukowej zajmował się m.in. badaniem twórczości Puszkina, a także związków literacko-kulturalnych między Polską i Rosją. Odznaczony został krzyżem Orderu Odrodzenia Polski, belgijskim Orderem Leopolda I, a Uniwersytet w Berkeley nadał mu w 1963 tytuł Doktora Honoris Causa. Opublikował prace na temat twórczości Puszkina i Tołstoja, Mickiewicza i Sienkiewicza, polsko-rosyjskich związków literackich i – co niezwykle ważne – „wychował” jednego z najwybitniejszych zagranicznych slawistów i polonistów XX w., Claude’a Backvisa, który w latach 1933-1939 był jego asystentem przy katedrze slawistyki na Uniwersytecie w Brukseli.

Józef Trypućko [2, t.1, s.501-502], językoznawca, slawista i tłumacz, absolwent Uniwersytetu Wileńskiego. W roku 1936 zaczął wykładać język polski w Uniwersytecie Helińskim, jego stanowisko finansowane było przez Polskę i dlatego przestało istnieć

gdy wybuchła druga wojna światowa. Od 1939 w Szwecji, od 1940 związany z uniwersytetem w Uppsali. Był autorem szeregu prac językoznawczych, w tym między innymi dotyczących języka Adama Mickiewicza i Władysława Syrokomli. Dla badaczy dawnego piśmiennictwa polskiego ważne znaczenie mają jego prace bibliograficzne, zwłaszcza *Polonica vetera Upsaliensia : catalogue des imprimés polonais ou concernant la Pologne des XVe, XVIe, XVIIe et XVIII siècles conservés à la Bibliothèque de l'Université Royale d'Upsala*, wydany w 1958 r. niedawno uzupełniony przez pracowników biblioteki Narodowej i wydany w języku angielskim w 2007 r. pt.: *The catalogue of the book collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala*, informujący o cennym zbiorze rękopisów i starych druków biblioteki kolegium jezuickiego w Braniewie, wywiezionej z Polski w czasie potopu szwedzkiego i zachowanej w Uppsali właściwie bez strat. Katalog Trypućki służył przez lata literaturoznawcom i bibliotekarzom.

Wiktor Weintraub [4, t.9, s. 92-96], polonista żydowskiego pochodzenia, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego był uczniem Stanisława Kota, doktoryzował się w 1930 r. pod kierunkiem Ignacego Chrzanowskiego na podstawie rozprawy pt. *Styl Jana Kochanowskiego*. Po przeniesieniu się do Warszawy rozwijał karierę naukową i publikował liczne prace w „Pamiętniku Literackim” i innych czasopismach literackich. Od 1937 r. przebywał w Paryżu na stypendium rządu francuskiego. Powrócił do kraju przed samym wybuchem II wojny światowej. Po nieudanej próbie przedostania się do Rumunii przebywał we Lwowie i Zdobunowie, a po ataku Niemiec na ZSRR przedostał się na wschód, aż pod Ural. Pracował w biurze prasowym Ambasady RP, a po jej ewakuacji do Kujbyszewa opuścił ZSRR i przez Iran i Irak dotarł do Palestyny. Po wojnie najpierw przebywał w Londynie, a w roku 1950 został zaproszony do Stanów Zjednoczonych jako Visiting lecturer na Uniwersytecie Harvarda. Nie zrywał kontaktu z krajem, już w roku 1958 odwiedził Polskę, później wielokrotnie przyjeżdżał zapraszany przez różne ośrodki naukowe, publikował też artykuły w polskiej prasie literackiej i książki w krajowych wydawnictwach. Należał do wielu krajowych i zagranicznych towarzystw naukowych, na krótko przed śmiercią został też członkiem Polskiej Akademii Nauk. Szczególne znaczenie dla wiedzy o polskiej literaturze dawnej mają jego prace o twórczości Kochanowskiego i Mickiewicza (m. in. tomy szkiców *Rzecz czarnolesska, Od Reja do*

Boya, Nowe studia o Janie Kochanowskim, czy książki poświęcone Mickiewiczowi: *Poeta i prorok. Rzecz o profetyzmie Mickiewicza, Mickiewicz – mistyczny polityk*). Jako profesor uniwersytetu Harvarda wychował wielu amerykańskich badaczy literatur słowiańskich jego uczniem był m.in. Roman Koropackyj.

Grupę powojennych emigrantów stanowili obywatele polscy pochodzenia żydowskiego, którzy mimo ocalenia z holokaustu i pozostania lub powrotu do Polski ostatecznie jeszcze w końcu lat 40. zdecydowali się emigrować. Była wśród nich młodziutka wówczas **Jadwiga Maurer** [4, t.5, s.554-555], której rodzice nie chcieli pozostać w kraju z obawy przed komunizmem. Ironia historii sprawiła chyba, że trafili do obozu tak zwanych dipisów (*displaced persons*) w Niemczech, a Jadwiga ukończyła studia slawistyczne w Monachium – kolebce niemieckiego nazizmu. Wyjechała następnie z Niemiec do Stanów Zjednoczonych gdzie dała się poznać przede wszystkim jako pisarka tworząca po polsku. Jest wszakże autorką biografii Adama Mickiewicza pt. *Z matki obcej...*, wykazującej powiązania pierwszego z narodowych wieszczów ze środowiskiem żydowskim, która po jej ukazaniu się w Polsce w 1990 wywołała najpierw burzę, a następnie była i jest konsekwentnie pomijana milczeniem przez badaczy, choć związki naszego wieszca ze środowiskiem żydowskim, choć może nie z powodu domniemanego pochodzenia matki, a głównie z frankistami przez przyjaźń z Marią Szymanowską i późniejszy ślub z jej córką Celiną są faktem wartym uwagi.

Kolejna fala emigracyjna, sprowokowana wydarzeniami marca 1968 roku, również nie ominęła badaczy literatury. Przypomnieć tu pragnę sylwetki dwóch badaczy, niejako dla wzajemnej przeciwwagi. Pierwszy z nich to **Rachmiel Brandwajn** [6, 7, 8]. Nie był on polonistą i w zasadzie nie zajmował się literaturą polską, ale jego prace dotyczące francuskiego klasycyzmu i reprezentujących go autorów jeszcze długo po ich ukazaniu się i po wyjeździe autora z kraju były ważnym źródłem wiedzy, m.in dla wydawców pierwszego tłumaczenia Cyda Corneille'a Adama Karpińskiego i Adama Stepnowskiego [1] Ten przedwojenny, żydowski komunista sam o sobie mówił, że wjechał do nauki na sowieckim tanku. W katedrze romanistyki Uniwersytetu Warszawskiego dał się jednak poznać jako niezrównany wykładowca, do dziś niezwykle ciepło wspomniany przez swoich studentów. Wedle relacji Joanny Żurowskiej jego wykłady o filozofii i literaturze fran-

cuskiej XVII wieku przyciągały tłumy słuchaczy, a seminarium naukowe dla doktorantów było przedmiotem marzeń wielu romanistów. Po marcu został zmuszony do opuszczenia uczelni i wyjazdu z Polski, wykładał później na uniwersytetach w Jerozolimie i Amsterdamie. W polskich kompendiach biograficznych nie doczekał się notatki o sobie.

Jan Kott [4, t.4, s.304-311], pochodzący ze spolonizowanej rodziny żydowskiej, był badaczem literatury polskiego oświecenia, ale także światowej sławy szekspiologiem. Podlegał w swoim życiu licznym przemianom ideologicznym i do dziś pozostaje dość niejednoznaczna postacią wśród badaczy literatury czasów powojennych. Od przedwojnia związany z ruchem komunistycznym, w czasie okupacji kolaborował we Lwowie z władzami sowieckimi. Po wojnie był współzałożycielem i redaktor lewicowego tygodnika „Kuźnica” – organu partii dla intelektualistów. (1945-48) oraz Instytutu Badań Literackich PAN. Swoją działalnością w latach 40 i wczesnych 50., zyskał miano „cynicznego młodego marksisty”; pragnął być w głównym nurcie historii, nie stracić wpływu na wydarzenia. Przyjął więc rolę „dyżurnego ideologa”, zgodził się na nową rzeczywistość i na swoje w niej miejsce. Mimo wystąpienia z PZPR w roku 1957 i podpisania skierowanego przeciwko cenzurze Listu 34 w roku 1964, dwa lata później udało mu się wyjechać na stypendium do USA, co w owych czasach było niezwykłą rzadkością i raczej nie zdarzało się środowiskom kontestującymi rzeczywistość PRL-u. Wykładał na Uniwersytecie Yale i Uniwersytecie Kalifornijskim w Berkeley. Po wydarzeniach marca 1968 został przez władze PRL pozbawiony tytułu profesora i wystąpił o azyl w USA. Wykluczenie było wszakże raczej wynikiem walki frakcji politycznych w PZPR niż jego opozycyjnej aktywności – rewolucja zjadała własne dzieci. Na emigracji był profesorem uniwersytetów w Yale i Berkeley, Lowanium i Nowym Jorku. Publikował w wielu zachodnich czasopismach literackich i teatralnych, występował jako doradca angielskich i amerykańskich teatrów wystawiających m. in. Szekspira i Witkacego. W roku 1979 otrzymał amerykańskie obywatelstwo.

Julian Kornhauser oceniał działalność naukową i polityczną Kotta jako typowe zachowanie kameleona, podkreślając, że „działał tak, jak mu było wygodnie” [5]. Związki z obowiązującą ideologią pozwoliły mu na zajmowanie wysokich stanowisk w nauce PRL-owskiej i bynajmniej nie zaszkodziły jego międzynarodowej karierze. Biogram Kotta w

słowniku *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury* (Warszawa 1996) unika jakichkolwiek ocen jego politycznej i naukowej działalności.

***

W roku 1840 książę Adam Czartoryski w porozumieniu z rządem francuskim ufundował w paryskim Collège de France specjalnie dla Adama Mickiewicza katedrę języków i literatur słowiańskich. Uprawianie rodzimej filologii w warunkach emigracyjnych na obczyźnie nie jest więc dla Polaków niczym nowym. W swoim wykładzie inauguracyjnym 22 grudnia 1840 r. Mickiewicz powiedział między innymi:

Język i literatura tworzą jedyny węzeł między naszymi ludami; przez literaturę czujemy się wszyscy braćmi i synami jednej ojczyzny. Jedyna to dziedzina, która stanowi wspólną nam wszystkim własność, i ukazanie jej wartości jednako nam leży na sercu. Zjednoczmy się na tym polu neutralnym, jedynym, którego neutralność wszyscy szanujemy. To pole umysłowe wyobrażają dla mnie na ziemi mury tej uczelni. Tu jedynie mogą się bez wzajemnej nieufności spotkać Polak i Rosjanin, Czech husyta i Czech katolik, brat morawski i mnich z góry

ЛИТЕРАТУРА

1. Corneille P., Morsztyn J.A. Cyd albo Roderyk, A. Karpiński i A. Stepnowski (wyd.), (Warszawa 1999).
2. Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny – Warszawa 1985.
3. Mickiewicz A., Dzieła, t. 8, Literatura słowiańska. Kurs pierwszy. – Warszawa 1997.
4. Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny, oprac. zespół pod red. J.

REFERENCES

1. Corneille P., Morsztyn J.A. Cyd or Roderick, A. Karpiński and A. Stepnowski (eds.), (Warsaw 1999)
2. Polish Literature. Encyclopedic Companion, Vol. 1/2, (Warsaw 1985).
3. A. Mickiewicz, Works, vol. 8 Slavonic literature. Cours one (Warsaw 1997).
4. Contemporary Polish Writers and Researchers in Literature. Bio-bibliographical Dictionary, Vol. 1/10 J. Czachowska, A. Szałagan (eds.), (Warsaw 1996-2007).

Atos, Iliryjczyk używający gągolicy i Serb posługujący się cyrylicą, Litwin i Kozak. Tak, Panowie, w murach tej uczelni pragnę widzieć symbol naszego przyszłego zjednoczenia. [3, s.23].

I choć idea panslawizmu XIX-wiecznego okazała się utopią. Zadania powyższe niewiele straciły z aktualności i można je odnieść do działalności rozsianych po wielu uniwersytetach dzisiejszego świata katedr slawistyki, gdzie wykładają polscy, ukraińscy czy czescy badacze literatury, emigranci jak Mickiewicz, zachęcając do uprawiania słowiańskiej filologii niemieckich, angielskich czy amerykańskich studentów. Odcięci od korzeni mają wprawdzie utrudniony kontakt z aktualnie powstającą krajową literaturą, ale dzięki konieczności wykładania całego kursu historii piśmiennictwa różnych narodów słowiańskich zyskują szersze spojrzenie i możliwość głębszego kontaktu z tradycją literacką krajów, w których czasem z konieczności, czasem z wyboru przyszło im żyć. Wychowują zagranicznych badaczy naszego piśmiennictwa, którzy potrafią dokonywać nowych, nieobciążonych tradycyjnym modelem uprawiania tej dziedziny nauki analiz i syntez znacznie wzbogacających naszą wiedzę o narodowej, ale i międzynarodowej spuściźnie literackiej.

Czachowskiej i A. Szałagan (oprac. i wyd.), (Warszawa 1996-2007).

5. <https://lustronauki.wordpress.com/2010/02/10/jan-kott/>
6. <https://ifr.uni.wroc.pl/pl/nasz-instytut/historia/historia>
7. <http://naszeblogi.pl/53217-kto-mieczem-wojuje>
8. <http://naszeblogi.pl/53217-kto-mieczem-wojuje>

5. <https://lustronauki.wordpress.com/2010/02/10/jan-kott/>
6. <https://ifr.uni.wroc.pl/pl/nasz-instytut/historia/historia>
7. <http://naszeblogi.pl/53217-kto-mieczem-wojuje>
8. <http://www.wojciechkarpinski.com/moj-londyn>